

1. מבוא

מיום הקמת המדינה ועד לשנות ה-60, ניתן היה לזהות מפלגה פוליטית דומיננטית בישראל – מפא"י שהתאפיינה בתפיסות אידיאולוגיות מערכתיות של מפלגת שמאל סוציאליסטית שקידמה רוח חלוציות ציונית ופיתוח הארץ תחת התפיסה שמדינת ישראל הינה מדינה יהודית דמוקרטית. אולם החל משנות ה-60 התבצע פילוג במפלגת השלטון הדומיננטית בין הנציגים הצעירים של המפלגה - פרס ודיין שתמכו בן-גוריון והקימו ביחד את מפלגת רפ"י (רשימת פועלי ישראל) לבין הצמרת הוותיקה של המפלגה. פילוג זה, למרות שהיה קצר מועד, הוביל לשיתופי פעולה בין מפא"י לבין מפלגת אחדות-העבודה שייצגו בעיקר את הרוח החדשה של המפלגה, ואילו מפלגתו החדשה של בן-גוריון מפלגת רפ"י נותרה באופוזיציה עד לשנת 1967. ריבוי מפלגות השמאל באמצע שנות ה-60 שכללו כעת בין היתר את מפא"י, מפ"ס, רפ"י ואחדות העבודה, הובילו ליצירת גוש שמאל הקרוי "המערך", ויצירת מפלגת שלטון – העבודה. חרף ריבוי מפלגות השמאל, האידיאולוגיה של מפלגת השלטון נותרה במידה רבה זהה בעיקר בהיבט של מדינת רווחה ומדינת ישראל הינה מדינה יהודית דמוקרטית (גולדברג, 1992 : 36-37).

מלחמת ששת הימים (1967) עוררה את האידיאולוגיה הרוויזיוניסטית תחת עקרונות ארץ ישראל השלמה גם במחיר של שליטה באוכלוסיה הפלסטינית, ואילו מלחמת יום הכיפורים בשנת 1973 שחקה באמינות ויוקרת מפלגת העבודה. השלכות המלחמות האמורות הובילו להתעוררותן של מפלגות פוליטיות חדשות, כולל מפלגת שלטון חדשה – הליכוד. במקביל, האידיאולוגיה הסוציאליטית של מפלגת העבודה החלה להישחק, ועד סוף שנות ה-70 ניתן היה לזהות כבר מפלגות אנטי מערכתיות כדוגמת הרשימה הקומוניסטית החדשה (רק"ח) ואגודת ישראל - שאתגרו את התפיסות של הזרמים הפוליטיים המרכזיים בישראל (גולדברג, 1992 : 44-45).

בראשית שנות ה-80 ניתן היה לזהות מפלגות רבות שנתפסו כמפלגות אנטי-מערכתיות. המושג מפלגות אנטי-מערכתיות מאופיין במספר הגדרות, כאשר הגדרה פשטנית אחת מציינת כי מדובר על מפלגות בעלות פער אידיאולוגי ביחס למפלגות הפועלות במסגרת הפוליטית; ואילו הגדרה מורחבת יותר טוענת כי ישנם שני סוגים של מפלגות אנטי-מערכתיות. סוג אחד הינו מפלגה אנטי-מערכתית יחסית שמקיימת פער אידיאולוגי בין יתר המפלגות הקיימות במערכת הפוליטית, אך המפלגה האנטי-מערכתית אינה שוללת את אופן הפעילות של המשטר הפוליטי; ואילו סוג שני הינה מפלגה אנטי-מערכתית אידיאולוגית שהתפיסה האידיאולוגית שלה נוגדת לחלוטין את ההסדר הדמוקרטי. המפלגה האנטי דמוקרטית מבקשות להביא לשינוי קיצוני בהסדר הדמוקרטי ואף לבטלו (פדהצור ופרליגר, 2004 : 75-76).

החל משנות ה-80 ניתן היה לזהות בישראל מפלגות אנטי-מערכתיות מגוונות. למשל מפלגות אנטי-מערכתיות יחסיות כדוגמת מפלגת דגל התורה ובמידה מסוימת מפלגת ש"ס שביקשו לקדם את עיקרון היהדות במדינה, אך עדיין לא שללו תהליכים דמוקרטיים (גולדברג 1992 : 45); או מפלגת "כך" של הרב מאיר כהנא שאופיינה כמפלגה אנטי-מערכתית אידיאולוגית. מפלגה זו קידמה מסרים קיצוניים של שנאה, אלימות, גירוש אוכלוסיות, הפרדה אתנית דתית, טרור, הסתה, קידום מדינת הלכה וביטול עיקרון מדינת ישראל כמדינה יהודית דמוקרטית. תנועה זו צברה כוח פוליטי ככל שהמתח בין היהודים לערבים התגבר בעקבות מלחמת לבנון הראשונה והאינתיפאדה הראשונה (נויברגר, 2008 : 81-82).

מדינת ישראל ראתה במפלגת "כך" כסכנה למשטר הדמוקרטי במדינה, סכנה כלפי העיקרון האידיאולוגי המנחה של המדינה – מדינה יהודית ודמוקרטית, וסכנה לצביונה של החברה הישראלית. כתוצאה מכך רשויות המדינה כדוגמת הכנסת ובית המשפט החלו לקדם פרקטיקות הקרויות "דמוקרטיה מתגוננת",

לפיה המדינה מקדמת תהליכים פוליטיים ומשפטיים שנועדו להגן על השלטון הדמוקרטי במדינה. למשל חקיקה האוסרת על מפלגות לפעול כנגד עקרונות היסוד של המדינה, או חקיקה האוסרת על הפצת תעמולה גזענית או שפוגעת בלגיטימציה של המשטר במדינה. החקיקה לא בהכרח התמקדה במפלגה מסוימת אלא בעיקר כנגד המסרים שהמפלגה העבירה (פדהצור, 2002 : 139-140). מדינת ישראל על-פניו הצליחה להתמודד מול מפלגת "כך" באמצעות שימוש בעקרונות הדמוקרטיה המתגוננת שכללו בין היתר הדרה פוליטית של המפלגה, פסילה של המפלגה מהאפשרות להיבחר לכנסת, והוצאת המפלגה ותכניה מחוץ לחוק בשנת 1994 (פדהצור ופרליגר, 2004 : 77, 97-98 ; שמיר ומרגל, 2005 : 144). כלומר, המדינה הצליחה להתמודד מול מפלגת "כך" בזאת שהיא מנעה מהמפלגה לקחת חלק במערכת הפוליטית בישראל.

מצד שני, נידמה כי מדינת ישראל יצרה דילמה בבואה להתמודד עם מפלגת "כך" ולהגן על המדינה מפני המפלגה האנטי-מערכתית אידיאולוגית, שכן הדרת התנועה הכהניסטית והוצאתה מחוץ לחוק עוררה דיון חברתי, פוליטי ומשפטי לפיה המדינה צמצמה את המרחב הדמוקרטי במדינה כלפי תנועות שוליים (כהן-אלמגור, 1999 : 86-88). כמו כן, לאורך השנים נציגים של מפלגת "כך" המשיכו להגיש את מועמדותם לכנסות ישראל ושומרי הסף כמו היועץ המשפטי לממשלה, ובית המשפט לא מנעו את כניסתם של הנציגים האמורים בטענה כי הרטוריקה שלהם איננה מחייבת פסילה של מועמדותם ואילו רק קולות הבוחרים מנעו לבסוף את השתלבות הנציגים בפוליטיקה (נויברגר, 2008 : 84). כלומר עקרונות "הדמוקרטיה המתגוננת" לעיתים אינם מצליחים להתמודד בהצלחה עם מפלגות (או נציגי מפלגות) אנטי-מערכתיות אידיאולוגיות.

שאלת המחקר: כיצד מדינת ישראל יישמה את עקרונות הדמוקרטיה המתגוננת בבואה להתמודד עם המפלגה האנטי-מערכתית אידיאולוגית - "כך"?

מטרת המחקר: המחקר נועד לבחון את האופן שבו מדינת ישראל מתמודדת עם מפלגות אנטי-מערכתיות אידיאולוגיות באמצעות עקרונות הדמוקרטיה המתגוננת. המחקר יאפשר לענות על שאלות משנה כדוגמת מהן מפלגות אנטי-מערכתיות והאם בכלל מדינה דמוקרטית צריכה להתמודד עם קבוצות אלה. המחקר יתמקד במקרה מבחן בולט של תנועת "כך" שהצליחה להיכנס לכנסת ישראל בראשית שנות ה-80 ; אך עשור לאחר מכן כבר הוצאה מחוץ לחוק ונפסלה להשתתף בבחירות בעקבות פעילות חקיקה ומשפט בישראל שהוקיעה ממנה את המפלגה האנטי-מערכתית האמורה.

2. תנועות אנטי-מערכתיות בישראל – הסבר ורקע מקדים

מטרת הפרק היא להציג הסבר כלפי מהות המושג מפלגות אנטי-מערכתיות, לצד הצגת ההבדלים בין המפלגות האנטי-מערכתיות (יחסית ואידיאולוגית). כמו כן, במסגרת פרק זה אציג את התפתחותן של המפלגות האנטי-מערכתיות בישראל לאורך שנים במקביל לשחיקת הדומיננטיות של מפלגות השלטון המסורתיות משנות ה-60 ואילך, ואציג דוגמאות לסוגי מפלגות אנטי-מערכתיות בישראל.

המושג מפלגות אנטי-מערכתיות איננו מושג אחיד, וישנם הסברים שונים המציגים מהן מפלגות אנטי-מערכתיות. ההגדרה הכללית והשגורה של מפלגות אנטי-מערכתיות היא כי מדובר על מפלגות שישנו פער בתפיסות האידיאולוגיות של המפלגה בהשוואה לייתר המפלגות הקיימות במערכת פוליטית מסוימת. לפי הגדרה זו מה שהופך את המפלגה לאנטי-מערכתית היא לא רק האידיאולוגיה עצמה אלא גם הפער בינה המפלגה לייתר המפלגות סביב נושא מסוים שחינוי לשמירת יציבות המשטר במדינה. לצד זה מפלגות אנטי-מערכתיות עשויות להחזיק ברמת דה-לגיטימציה גבוהה ביחס למפלגות אחרות כלפי המשטר במדינה. עם זאת ההגדרה הכללית האמורה מאופיינת במגבלות מסוימות, שכן ישנן מפלגות אנטי-מערכתיות בעלות פער אידיאולוגי סביב נושא מסוים ביחס למפלגות אחרות, אך המפלגה האנטי-מערכתית איננה בהכרח מתנגדת למשטר במדינה, כי אם רק לנושאים מסוימים שמשפיעים על יציבות המשטר (פדהצור ופרליגר, 2004: 75-76).

מתוך כך הגדרה אחרת גורסת כי מפלגה אנטי-מערכתית מתחלקת לשני ממדים: מפגה אנטי-מערכתית אידיאולוגית ומפלגה אנטי-מערכתית יחסית. מפלגה אנטי-מערכתית אידיאולוגית הינה מפלגה שסותרת את הערכים הבסיסיים של המשטר שבה היא פועלת. למשל אם המפלגה פועלת במשטר דמוקרטי, אזי המפלגה תתנגד לערכים כמו חופש, חירויות ועקרונות המשטר הדמוקרטי. מפלגות פשיסטיות ונאציות, נחשבות למפלגות אנטי-מערכתיות אידיאולוגיות מובהקות, שכן ישנן דוגמאות למכביר כיצד מפלגות אלה התנערו מהמשטר שבו הן צמחו. למשל הנאצים בגרמניה שהתנגדו לעקרונות הדמוקרטיים שהתקיימו במדינה קודם לכן. לפיכך ניתן לטעון כי מפלגות אנטי מערכתיות אידיאולוגיות הפועלות בסביבה דמוקרטית, הינן למעשה מפלגות המתנגדות לשיטת המשטר במדינה (Capoccia, 2002: 14).

מאידך מפלגות אנטי-מערכתיות יחסיות הינן מפלגות המקיימות פער אידיאולוגי ביחס למרבית הגופים הפועלים במערכת הפוליטית, אך מפלגות אלה אינן בהכרח מתנגדות לערכים המהותיים של המשטר שבו הן פועלות, כדוגמת ערכי הדמוקרטיה. דוגמה בולטת למפלגה אנטי-מערכתית יחסית היא במקרה של אירלנד בשנת 1926 כאשר מפלגת Fianna Fail התנגדה עקרונית להסכם עם בריטניה בשנת 1921 שחילק את אירלנד לצפון ודרום ואשר העניק לדרום אירלנד סמכות עצמאית ואילו צפון אירלנד נותרה כחלק מהממלכה הבריטית. בעוד שמפלגות שונות כן תמכו בחלוקה, הרי שמפלגת Fianna Fail הציגה התנגדות למהלך. למרות התנגדותה של המפלגה למהלך המפלגה לא התנגדה לערכי היסוד של הדמוקרטיה אלא רק נגד ההסכם עם בריטניה על חלוקת אירלנד (Capoccia, 2002: 16-17).

מפלגה אנטי-מערכתית איננה נחשבת באופן עקרוני למפלגת אופוזיציה מפאת התנגדותה, אלא היא נחשבת לאנטי-מערכתית משום שהיא מערערת את המבנה הפוליטי הקיים וסותרת את מערכת הערכים המקובלת. בעוד שמפלגות אופוזיציה כן מחזיקות למשל במתכונות וערכים דומים למפלגת השלטון, ההתנהגות של מפלגת האופוזיציה היא למפלגת השלטון או לקואליציית השלטון, אך לא נגד הערכים הדומיננטיים המרכזיים הקיימים במערכת הפוליטית. לכן מפלגה אנטי-מערכתית איננה נחשבת למפלגת